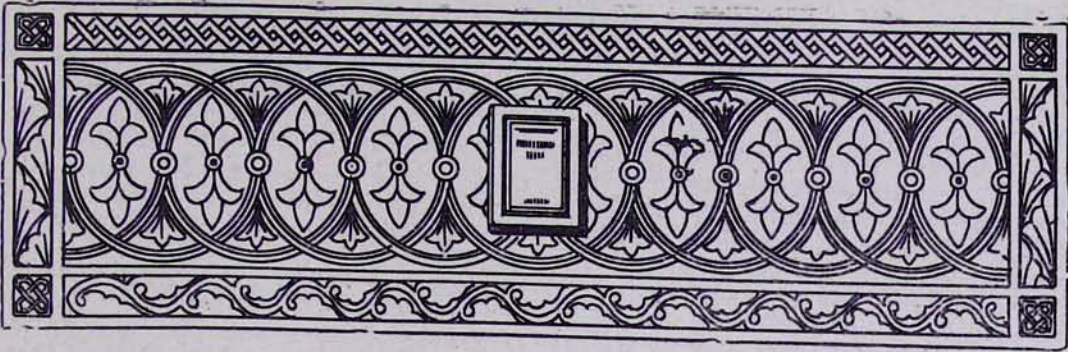

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

VI.—Աճակալից գարուն

1915-ի տարին մտանք հոգեբով և երկյուղով բեռնավոր:

Գավառներն անընդհատ սրտաճմլիկ լուրեր կտեղային պատրիարքարան, իսկ պատրիարքն ու իր շուրջիները անզոր էին որևէ դարման գտնելու: Թաքրիները զորս պատրիարքարանը կներկայացնեին Բարձրագույն Դուռ այս կամ այն դեպքին մասին՝ հեզանքով կզիմավորվեին: Կառավարությունը սուտ խենդ կձևանար, և կհերքեր, դիվային հրեճվանքով մը, զուլումները որոնք կմատնանշվեին իրեն:

Պոլիս սարսուռի պահ մը պարեցավ երբոր լսեց Սահակ վարդապետ Օգապաշյանի սպանությունը: Դժբախտ հոգևորականը որ արհամարհելով ամեն վտանգ քաջություն ունեցեր էր ստանձնելու Նրզնկայի առաջնորդությունը և իր թեմը կերթար, սպանվեց էր Սուլեհհի մոտերը նոր տարվան գիշերը, 1914 ղեկտ. 18/31-ին: Ոճիրը տեղի ունեցած էր կանխամտածությամբ, և հրահանգված էր պետական իշխանությանց կողմից՝ սարսափ սփռելու համար հայոց մեջ: Սահակ վարդապետ առաջին զոհը կըլլար հայաջինջ եղեռնին, ու սուգով կբանար տարին:

Մյուս կողմից ճակատեն հասնող լուրերը կթունավորեին մթնոլորտը Պոլսո մեջ: Բ. Դուռը այլևս չէր կրնար զսպել կատաղությունը, ու արդեն իսկ կսպառնար աչ ու

ձախ: Վարդգես ամեն անգամ սարսափով կմեկներ Թալեաթի բովեն՝ երբ անոր դիմումի կերթար այս կամ այն հարցին համար: Անոր աչքերը միշտ լեցուն էին թուլնով, և բառերը՝ սպառնալիքով:

Քանի մը աննշան հաջողություններ ճակատին վրա՝ ավելի ևս անբարտապան դարձուցած էին թուրքերը, և մայրաքաղաքը ցնծութենեն կխայտար ու կդրոշաղարդվեր տեղի-անտեղի: Բայց ջախջախիչ պարտությունը, զոր էնվեր 1915 հունվար 15-ին կրեր էր Սարըղամիշի մեջ պահ մը ահուդողի մատնեց հանկարծ թուրքերը:

Քիչ հետո անախորժ ուրիշ լուր մը պիտի ջղայնացներ զանոնք: Զախողությամբ վերջացած էր անոնց փորձը Սուսսը անցնելու փետրվար 2—3-ին, — արկածախնդրություն որուն վրա շատ հույսեր դրած էին, իրենք ու իրենց ղինակից գերմանները:

Եվ սակայն թույն կվաղեր իրենց երեսն երբ հայ մը իրենց դեմն ելլեր: Ոչ մեկ տարակույս չունեին որ դավ մը կնյութվի մեզ դեմ մութին մեջ: Գիտեինք, որ Մյուղաֆաայի միլլեին և քեշիշաքը մախսսսեն աշխուժացած են այդ օրերուն, առաջինը միջոցներ հայթայթելու, և երկրորդը չեքեններ մարդելու համար: Հայուն դեմ միայն կրնային ըլլալ բոլոր այդ պատրաստությունները, թեև թուրքերը կտարաձայնեին թե Կովկասի իրենց եղբայրները ազատելու համար էին լոկ առնոնք: Ու որքան դրամ հավաքեցին նախ հայերեն, որպեսզի հայուն դրամով զինեն իր դահիճները: Ոչ նվազ սոսկումով լսեր էինք, հավաստի աղբյուրներե, թե գաղտնի ցանկեր հաղորդված էին ոստիկանատուններուն, զոց պահարաններու մեջ, որոնք պիտի բացվեին երբոր հրամանը գար վերեն:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № Ա-ից, Ե-Ժ-ից, 1966 թվականի № Ա-2-ից, Ը-Ժ-ից, 1967 թվականի № Գ-2-ից և 1968 թվականի Ա-Բ-ից:

Եվ սակայն մայրաքաղաքը կերպարանափոխ եղավ մեկն: 1915 մարտ 18-ին լուր տարածվեցավ Պոլիս որ անգլիական և ֆրանսիական տորմիդները Դարդանելը կծծեն: Քրիստոնյաները պահ մը սիրտ առին. անոնց երեսին վրա կզգացվե՞ր բացառիկ ցնծություն մը, զոր չէին կրնար նույնիսկ ցնծություն: Թուրքերուն մեջ ալ քիչ չէին խայտաջողները. անոնցմէ շատերուն համար ևս տոնական օր մը պիտի ըլլար եթէ Պոլսո ջուրերը հասնեին դաշնակից մարտանավերը: Իթիֆհատեն ու գերմանեն գարշողները շատ էին նաև թուրքերուն մեջ:

Ու հաճ, այդ օրերուն է որ խուճապի մատնվեցան պետական շրջանակները մոտալուտ աղետի մը վտանգին առջև: Անադոլու փոխադրեցին իսկույն ինչ որ անպայման փրկել պետք էր, և Հայդար փաշայի մեջ պատրաստ պահեցին կառախուժները՝ երկրին ներսերը տանելու համար Սուլթանն ու դիվանագիտական մարմինը, նախարարական կազմին հետ մեկտեղ:

Կոմիտասը կհիշեմ ցնծութեան այդ օրերուն: Ոգևորված կթվեր ինքն ալ, բայց զգուշ կմնար իր ուրախութիւնը պոթկալու համար: Հայ կյանքը սկսավ կրկին խրտիլ, պահ մը կարծես մոռցած իր հոգերն ու կարիքները: Սփոփանքի վայրկյան մը եղավ բոլորիս համար, ցերեկույթը որ 1915 մարտ 23-ին, Զատիկի երկրորդ օրը տեղի ունեցավ Թեմթոնիայի սրահին մեջ, և վերջին առիթը ուր մեր հոգին կգինովնար Կոմիտասի անուշ երգերով:

Մեր ցնծությունը խորտակվեցավ մեկն, երբ սև շշուկը պտտիլ սկսավ մայրաքաղաքին մեջ: Դաշնակից տորմիդները, քանի մը մարտանավ զոհ տալէ հետո նեղուցին առջև, կոխվել լքե՞ր և ելե՞ր գացեր էին: Մթնոլորտը դարձյալ կսննար ճիշտ այն պահուն՝ երբ հուլիսի ալիք մը սփռվե՞ր էր տունն տուն, և երբ, Երիտասարդ-թուրքերը, իրենց օրերը համրված կսեպեին իրենց իսկ:

Հիմա, ազատած Դարդանելի վտանգեն, սկսան ավելի ամբարտապան ու ավելի աններող դառնալ:

VII.—Կոմիտաս և իր վերջին պատարագը

Կոմիտաս ալլապես ալ կպահեր իր կորովը: Ան չէր լքած իր գործունեությունը: Նոր մշակումն մը կանցըներ իր պատարագը՝ որպեսզի զայն երգել տա 1915 զատիկին: Հակառակ դժնդակ պայմաններուն զորս ստեղծած էին դեպքերը, և որոնք ցիրուցան ըրած էին իր երգիչները, ան հաշողեցավ այնուամենայնիվ խումբ մը կազմել ու մարդել:

Հիմա խոսքը տանք Միհրան Թումանյանին՝

որպեսզի մեզի պատմե Կոմիտասի այդ վերջին հանդգնությունը:

«Մեծ պատերազմի տարին էր: Պոլիս...»

Ամեն կողմ՝ իրարանցում, շփոթություն և վախ...

Մանավանդ երիտասարդներուն համար, որ զինվոր պիտի երթային: Այն ատենվան օրերին համաձայն ուսուցիչներեն ոմանք, ինչպես նաև եկեղեցական հաստատությունաց ծառայողներ, իբրև Տիաֆու, և Պոլսո Ղալաթիո եկեղեցիի դպրաց դասեն վեց-յոթը հոգի ևս, զինվոր կանչվել և ազատ մնացած էին:

Ղալաթիո դպրաց դասու այս ախաֆուները, սակայն, սովորական ըմբռնումով տիրացություն ընողներ չէին: Անոնք տարիներն ի վեր Կոմիտաս վարդապետի շուրջ բոլորված և անոր աշխատանքին նվիրյալներ էին, որոնց մեջ էին նաև իր երաժշտական դասընթացքին հետևող հինգ սաները, որոնք այդ տարին իսկ Փարիզ պիտի մեկնեին ուսանելու, բայց պատերազմին պատճառով Պոլիս մնացին:

Այս խառնաշփոթ պարագաներուն տակ, տիպեոսները և իրենց ընկերները պարտավորված էին, երևույթները փրկելու համար, ամեն հինգշաբթի և կիրակի օրեր՝ ի պաշտոնե մասնակցիլ եկեղեցական արարողությունց:

...Ուստի, ստեղծված այս անբաղձալի կացության մեջ, չուզելով լճանալ՝ իբրև լոկ տիրացու և կերպով մըն ալ իրենց երաժշտական ճաշակը հագեցնելու փափաքով՝ իր սաներն ու աշակերտները օր մը, իրենց այս մտահոգությունները կջանային արտահայտել Կոմիտաս վարդապետին: Ան մեկ կողմն ուշադրությամբ մտիկ կըներ, մյուս կողմն ալ ձեռքին վրա ունեցած կոծիժը կքերեր: Այս մտամոփոփ վիճակին մեջն, իսկույն ոտքի կանգնելով և «Վա՛յ քերթներեկներ, վա՛յ» ըսելով հանդիպողին ուսին, ասդին անդին՝ բռնուցքի կակուղիկ հարվածներ կիջեցներ, կատակելով ու խնդալով:

...Արգարև, Կոմիտաս վարդապետ մեծ խանդավառությամբ սկսավ պատարագի երգեցողությունները շարադրել, իր այս երգչախումբին երաժշտական տարողությունը նկատի ունենալով: Ցերեկը գիշերին խառնելով փոքրիկ օրկանին առջև գլուխը ծռած մոմի մը պլպլացող լույսին տակ, ան գրեց ու ջրնջեց, մինչև որ լսեց հինավուրց այս երգերուն մեջ իր որոնած հնավանդ ձայները...

Նույնքան խանդավառ, իր աշակերտները, — թիվով քսանհինգ-երեսուն, — ամեն շաբաթ հեփհե կաճապարեին հասնիլ Ղալաթիո եկեղեցիին հարակից մեկ սենյակը, սերտելու և լսելու այս պարզ եղանակներուն մեջ թաքնված ձայներու զմայլելի ներդաշնակությունները:

...Այսպես երկու կամ երեք ամսվան մեջ,

պատարագի խմբական մասը ամբողջովին վերծանված էր արդեն: Կմնար սարկավագին և քահանային բաժինները միացնելու ընդհանուր փորձը:

Այդ տարվան Մաղկաղարդի կիրակին, — հավարտ եկեղեցական արարողություն, — երգչախումբը ամբողջությամբ պիտի հավաքվեր Կեղրոնական վարժարանի ամփիթատրոնը, վերջին լրիվ փորձը կատարելու համար:

Պատարագի ամբողջ փորձը, — սարկավագին և քահանային բաժիններով — հանդարտորեն կրնա ընթացնել ամբողջությամբ մոտ Գոհանամբ գլխին Տէրի սկզբնական երկու մասերը, մենք և խմբից դառնալի կերպով շաղախված կերպով եւ մինչ մենք գլխին ձայնը «Եվ կյանք» ըսելով կբարձրանար ու կտարածվեր որոտագին, խումբը ձայներու հաջորդական ալիքներուն մեջ սայթաքեցավ, դեղնեցավ...:

Սակայն Կոմիտաս վարդապետ, — որ անսահման վստահություն ուներ իր երգչախումբի երգելու կարողության վրա — սկսավ կրկին երգել տալ այդ մասը:

Դարձյալ տատանում...:

Այս անգամ՝ հեղանքով ավելցուց.

— Ի՞նչ է պատահել... դիտո՞ւմ եք...:

Արդարև, այդ կեսօրվան ճաշը պատրաստված էր... «ուտելիքով ու խմելիքով»: Կոմիտաս վարդապետ, տղոց դեմքերուն շեշտակի նայելով՝ կարծես թե ամեն բան կարդացած էր: Իսկույն շրթունքները մեկ կողմ ծռած և գլուխը ետ ու առաջ ճորճորելով, կատակեց. — Մի բանի վայրկյան հանգիստ...:

...Փոքրիկ դադարի մը ետք մթնոլորտը փոխված էր: Զգաստությունը տիրական էր՝ երբ Կոմիտաս վարդապետ, դարձյալ կատակով, կրսեր.

— Սկսինք...: Սկիզբեն մինչև վերջը... մեկ շունչով... առանց «Եվ կյանք»-ին վրա կանգ առնելու: Հասկացա՞ք:

Եվ խումբը սկսավ...: Ոգեղեղումը կատարյալ ըլլալու էր, քանի որ ամեն ձայն ու խաղ կարգով ու հեշտությամբ կսահեր: «Գոհանամբ գլխին Տէր»-ի դուռը կբացվեր Կոմիտասի աննման երգիչին՝ Հայկին ջինջ ու պայծառ հնչյուններով, որուն կրկնբարանար խումբը աղերսական արձագանգներով.

— «Ուր կեռակեցե՞ր գմեզ յանմահական սեղանոյ բոյ...»:

...Այդ տարվան ճրագալույցի իրիկունը և ձատկվան առավոտը, վարդապետի հրաշափառ շունչով օծանված այս հինավուրց երգերու պատարագը մատուցվեցավ Ղալաթիո եկեղեցիի հնաբույր կամարներուն տակ, առաջին անգամ ըլլալով...:

VIII.—Կոմիտաս «Թյուրք օճաղը»-ի մեջ

Չարաշուք այն թվականին ասդին երբ Երիտասարդ-թուրքերը համաթրքությունը որդեգրեցին իբրև ազգային իդեալ, իրենց նոր ցնորքը իրականացնելու, և առաջին հերթին զայն ժողովրդականացնելու համար, կարգ մը բջիջներ ստեղծեցին:

Այդ բջիջներին մեկը Թյուրք-Օճաղն էր, որ հավաքված թուրք մտավորականության ընտրանին՝ երազ կհյուսեր թուրանին համար, և կփորձեր սերունդ մը հասցնել իր կողքին՝ զանոնք ևս կապելու համար իր ցնորքներուն:

Հաճախ ալ հանդես կսարքեր ան՝ ավելի լայն խավերու համար, նպատակ ունենալով անոնց փառաբանել թուրք հոգին և իր ստեղծագործությունները, Մեհմեդ էմին քերթված կկարդար, Համդուլլահ Սոյազի և Ջիա Ալի ճառ կխոսներ, ու կերպիկներ երգեր ալ՝ որոնք իբրև թե հարազատ երգերն էին թուրքերուն:

Ան հույս դրած էր Կոմիտասին վրա ալ՝ թուրք հարազատ երաժշտություն մը ստեղծելու իր ճիգերուն մեջ: Ու զայն հրավիրեց մաս առնելու իր մեկ հանդեսին, որ տեղի պիտի ունենար նույն այդ մարտ ամսվան վերջին օրերուն:

Թյուրք Օճաղիի նույն այդ հանդեսին հայեր չեն եղած գրեթե, բացի քանի մը հոգի միայն: Անոնցմե մեկը, բժիշկ Հովհաննես Մանուկյան, կրցած է երկու տոմսակ ձարել, իրեն և ուրիշ հայ բարեկամի մը համար, շնորհիվ հաճոյակատարությանը թուրք բժշկի մը, որ իրեն հետ միասին կծառայեր Մալթեմեիի հիվանդանոցը և որ կապեր ուներ Թյուրք-Օճաղիի հետ:

Հուշերը զոր մեր տրամագրության տակ կդնեն բժիշկ Մանուկյան, այն էջերն են որ մեզ կպատմեն Կոմիտասի վերջին օրերը՝ ճամբա ելլելի առաջ դեպի Գողգոթա:

«Տակավին կես ժամ կա: Օճաղին առջև նախարարական ինքնաշարժեր, իշխանական փառաշուք կառքեր մեկիկ մեկիկ կանգ կառնեն, և թուրքերու հատուկ մասնավոր հյուրընկալությամբ ներս կառաջնորդվին: Տոբթ. Նեշաթ պեյ մեղի աչք կընեն՝ իրեն կհետևինք անխոս և կամացուկ մը ներս կսպրդինք, որ բերկու աթոռներ ալ մեզի տրամագրվեցան. լայն շունչ մը առինք ու սկսանք վայրկյանները համբել:

Տասը վայրկյան կա և երգահանդեսը պիտի սկսի. ի՞նչ դժվար բան է եղեր սպասումը:

Սրահը ծայրե ծայր լեցված է ընտիր բաղմունքամբ: Գահաժառանգ իշխանը, բովրժալեաթ պեյ, արքայազուն իշխաններ, ոսկեճամուկ համագգեպտներով բարձրաստի-

ճան սպաներ, շեյխուլիսլամության ներկայացուցիչներ, փաթթոցավոր գիտնականներ և զորական դեմքեր:

Հանդիսավոր վայրկյանը հասավ: Սեմին վրա երևցան Թուրք Օճաղըի նախագահ Համտուլլահ Սուլայհի պեյ և Կոմիտաս վարդապետ:

Ես վարդապետը նախապես կճանշնայի, բայց ան բոլորովին փոխված էր. մեղրամոմի պես տոգույն դեմքին վրա մասնավոր թախիծ մը կար որ իր հայ հոգևորականի սև սքեմին մեջ նոր օրերու առաքյալի մը սրբությունը և վեհությունը ուներ:

Օրվան նախագահ Համտուլլահ Սուլայհի պեյ բնիկ ակնցի էր: Հայաստանի հողով, ջուրով սնած այս թուրքը իր գեղեցիկ արտաքինին կմիացնեք նաև հոնտորական կարողություն ու այն ժամանակ մատի վրա համրվող մտավորականներին առաջինն էր: Հուզված ձայնով մը Կոմիտաս վարդապետը ներկայացնեցով բառ առ բառ հետևյալ կերպով խոսեցավ:

— Այս հայ հոգևորականը տարիներու տընաջան աշխատության և իր պրպտող մտքին շնորհիվ հայ երգին և հայ երաժշտության նոր թռիչք տված է: Անատուլիի զավակ Կոմիտաս վարդապետ, — հակառակ իր աստվածաբանական և համալսարանական կրթության, — արհամարհելով պերճանք, ճոխություն և պաշտոն, նետվեցավ դեպի հայ գյուղերը, և հայ գեղջուկին հոգեկան ներշնչություն և ապրումներուն իրական արտահայտություններ եղող հայ երգը մեկիկ մեկիկ դասավորեց և անոնց այնպիսի կենդանի շունչ և ներդաշնակություն տվավ որ այսօր հայ երգը հայ մշակույթի ներկայանալի գանձերեն մին կհանդիսանա:

Հայրենակիցներ, մենք՝ թուրքերս ալ ունինք բարձրաստիճան խելմաներ, որոնցմե շատերը մետրեղեններու մեղկ և ծուլ կյանքին վարժված ըլլալով՝ չեն ուզեր իրենց սահմանափակ կյանքեն դուրս նետվիլ: Այս վարդապետին պես անոնք ալ կրնան իրենց ազգին օգտակար ըլլալ. պրպտող միտք մը եթե թուրք գյուղերը շրջագայի, ո՛վ գիտե ժողովրդական երգերու ինչպիսի թանկագին գանձերու պիտի հանդիպի, որոնք թուրք ցեղին զգալուն հոգիին և խորհող մտքին արժեքը ավելի պիտի բարձրացնեն:

Հետո ավելցուց. «Ճշմարտություն է, որքան ալ դառն ըլլա ան, պետք է խոստովանիլ որ հայ ազգը դարերի ի վեր մեր մշակութային կյանքին մեջ իր հառաջապահի մասնավոր տեղը ունեցած է: Թուրքիոյ ո՛ր կողմն ալ երթաք, Անատուլիոյ ո՛ր անկյունն ալ ըլլաք, հայ միտքը, հայ ստեղծագործ ձեռքը «հոս եմ» կըսե: Օրինակ կուզեք. Պոլսո սուլթանական պալատները մեյ մեկ գլուխ գործոց-

ներ են, հայ ճարտարապետության գեղեցիկ նմուշներ են: Դեպի երկինք բարձրացող մինարեներ ուր ամեն օր մուկզկինը Ալլահ էֆպեք կպոռա, շատերը հայ ստեղծագործ ձեռքերու մեյ մեկ կոթողներ են: Զեր սիրելիներու տապանաքարերը որոնք այնքան նրբություն ունեն, նորեն հայ վարպետներու գործերն են: Վանի նշանավոր գեղաճաշակ արձաթյա տուփերը որ օտարականներու անգամ հիացում կազդեն՝ հայ ոսկերչության արտադրություններն են:

Բժշկական համալսարանի հիմնադիրները և գիտական գիրքերու առաջին հեղինակները նորեն հայեր եղած են: Թուրք թատրոնը իր գոյությունը հայերուն կպարտի: Գերման հեղինակավոր գիտնական մը պատմագիտական իր մեկ գրքին մեջ երբոր կվերլուծե թուրքիոյ մեջ ապրող տարրերը, հայերու մասին կովեկատուվ կիտսի և հայը ավելի մոտիկ գտնե հայ տարրին հետ ու կավելցնե. «Այս ժողովուրդը միջավայրին հարմարելու մասնավոր հատկություն մը ունի, և դժվար է շատ անգամ հայը թուրքեն զանազանել»: Ահա ասանկ ուշիմ և ընդունակ ազգի մը հետ միասին կապրինք որ մինչև հիմա ալ ամեն ազգի մեջ տիրապետող է»:

Երբոր այս խոսքերը կարտասաներ նախագահը, իր դեմքին վրա որոշ դառնություն մը կար, և կարծես ձայնը կոկորդին մեջ պիտի խեղդվեր: Բայց ինչ որ ըլլա այս վայրկյանիս աչքիս ավելի բարձրացավ այս թուրք մտավորականը որ թուրք ազգի փառաբանության սահմանված շենքի մը բեմին պատմական տվյալներով ճշմարտությունը կխոսեր, և չէր քաշվեր ըսելու թե մինչև այսօր հայերը շատ մը ճյուղերու մեջ տիրապետող են:

Ով գիտե Կոմիտաս վարդապետ ներքին ինչ հուզումներ ունեցավ, լսելով գնահատանքի խոսքերը իր ազգին ուղղյալ որուն մեջ ինքն ալ պատվաբեր բաժին մը ուներ:

Նախագահին բացման խոսքերեն հետո դաշնակիս առջևն անցավ Կոմիտաս վարդապետ և խորհրդավոր լռության մեջ սկսավ երգել:

Ամենուն ուշադրությունը վարդապետին վրա էր. բոլորը հափշտակված մտիկ կուենին: Առաջին երգը՝ Կոռնեկը՝ երբոր լմնգավ, խելահեղ ծափահարություններ իրարու հայրորդեցին. առինքնող մազնիսական հոսանք մը լեզուը սրա՛հ որ հոգիին հոգի կթափանցեր. հանդիսականները իրարու մեռ հիագման աննաղկներ կփոխանդեին: Մանամանդ Հով առեֆ սաբեք ջան և Կալի երգը աւնոան հիանալի էին որ «մաաշալլահ, Աստված ար ալքե պահե» թուրքերեն բացազանչությունները օղը կթնդացնեին:

Հայ երգը և հայ երգիչը իրենց փառքի գաթնակետին վրա էին: Կոմիտասի ամեն

մեկ երգը կարծես աստվածային երաժշտություն մըն էր որ երկինքեն կու գար և զարնանային անուշ զեփյուտի մը նման հոգինները կվերանորոգեր: Երգերու ամբողջ տեղություն ոգևորությունը աննկարագրելի էր: Վարդապետը անգամ մը ևս ցույց տված էր թե հայը իր մշակութային և երգով պիտի ապրի և պետք է ապրի»:

Վարդան Ազկյուլյան, Կոմիտասի խումբին երգիչներեն, որ նույնպես ներկա եղած էր անոր ելույթին թյուրք-օջաղիի մեջ, կպատմեն ինձ ուղղված իր մեկ նամակին մեջ թե ան նախ զրույց մը ըրավ աղճատ թուրքերենով մը, երգելով նաև մեջընդմեջ: Համդուլահ Սուրհի, այն օրերուն նախագահ թյուրք-օջաղիի, կու լար այդ պահուն, գրեթե հեծկլտալով:

Ըստ Կարո Ուշագլյանի պատմածին՝ Կոմիտաս թյուրք Օճաղի իր այդ դասախոսության ընթացքին երգած էր թրքական ժողովրդական երգեր, որոնցմե մեկը սա ծանոթ երգն էր.

Խարբուք եռլարը տար տըր կեշիմեզ.
Սաղուֆ տըր սուլարը յարսըզ իշիմեզ¹².
(Խարբերդի ճամբաները նեղ են՝ շանցըն-
վիր,
Սառն են ջուրերը՝ չեն խմվիր առանց
յարի):

«Չմոռնամ հոս հիշելու նաև որ Կոմիտաս երգած է «Էկին հավասը»-ն ևս, որ շատ սիրած երգն էր ակնցիներուն.

Էկին վիրաւն օլմուշ պյուպյուլ յոթմեյար
Պեյ աղամ դուրպեթմե խապեւ կելմեյար:

Կարծես թե վարդապետը մարգարեական ներշնչումով երգած էր այդ երգը: Արդարև շատ շանցած իրապես «վիրան» պիտի դառնար Ակնը, և «պյուպյուլ»-ներուն տեղ այլևս բուերը պիտի երգեին միայն»¹³:

*
*
*

Թյուրք-Օճաղիի այդ հանդիսության ներկա գտնված է, թուրք ուրիշ մտավորականներու հետ մեկտեղ, նաև համբավավոր այն թուրք գրագետուհին որ Խալիդե էդիբ հանրմն էր, կողակից նույնքան համբավավոր թուրք բժիշկի մը, տոբթ. Աղնան բեյի, Խալիդե հանրմն ծնած էր 1883-ին Պոլսո մեջ, և իր կրթությունը ստացած Աղջկանց ամբերիկյան քոլեճը: Մեկն էր առաջին թուրք կիններն որոնք սնած էին արևմտյան դաստիարակություն, և զայն փորձած ներարկել նաև ի-

րենց շրջապատին: Փոքր տարիքին գրականության նվիրված, իր առաջին վեպերը ելրոպական մտքին կնիքը կկրեին: Հետո էր որ ան յուրացուց համաթրքական իդեալը և զայն տարփողեց իր վեպերուն մեջ:

Համաշխարհային առաջին պատերազմին հետո մեծ դեր կատարեց թուրք ազգային շարժման մեջ, այն հնգյակի կողքին որ պիտի հարթեր Մուսթաֆա Քեմալի ճամբան, և ապա գծովելով անոր հետ՝ պիտի հեռանար երկրեն: Ամերիկայի մեջ էր որ թուրք գրագիտուհին 1925-ին պիտի հրատարակեր իր հուշերը անգլերեն լեզվով, անոնց մեջ շոշափելով նաև հայկական խնդիրը և մասնավորապես 1915-ի սարսափները: Այնտեղ մասնավոր գլուխ մը հատկացուցած է Կոմիտասին ալ (էջ 370—374), ուր մեզ կպատմեն անոր հետ իր առաջին ծանոթությունը թյուրք-Օճաղիի հանդեսին մեջ և իր հետագա հանդիպումները անոր հետ, սուտը իրավիճակն անհամա, այսինքն խեղաթյուրելով և հերյուրելով:

Հիմա խոսքը այլևս իրեն տանք որպեսզի պատմեն իր հանդիպումը Կոմիտասին հետ թյուրք-Օճաղիի այդ հանդիսության պահուն, և մեզ ներկայացնեն Կոմիտասը այնպես ինչպես տեսած է զայն «Պոլսեն և Անատոլիեն հավաքած» իր երգերը երգելու ատեն.

«Թյուրք-Օճաղիին բեմը և սրահը այդ տարիներուն (1913—1914) բաց էին դասախոսությանց, թատերախաղերու և նվագահանդեսներու համար որոնք սահմանված էին բարձրացնելու ընդհանուր հասարակության ճաշակը: Այստեղ էր որ առաջին անգամ սկսավ խառն ունկնդրությանց սովորությունը: Շնորհիվ այն ատեն Օճախին մեջ եղած երիտասարդներու խոհական և իսկապես կատարյալ կենցաղավարության, այս դեպքը տեղի չտվավ խոսքի կամ քննադատության: Այդ նույն սրահին մեջ էր որ ես ճառ խոսեցա բազմաթիվ այդ ունկնդիրներու առջև: Մեկ տարվան մեջ այս բանը բոլորովին քնակական երևցավ, և ես շատ մը հրապարակային դասախոսություններ ունեցա ամեն տեսակե, Օճախեն ներս ու դուրս:

Այդ սրահին մեջ էր որ ծանոթացա Կոմիտաս վարդապետին, — հայ քահանան, երաժիշտը և երգահանը: Այն մեկն էր համբավավոր այն երաժիշտներին, դերասաններին և դասախոսներին զոր Օճախը կհրավիրեր իր շաբաթական դասախոսությանց: (Կարծիքները բաժնված էին Օճախին մեջ շաբաթական ներկայացումներու ծրագրի մասին: Ոմանք կուգեին որ միայն թրքական բաներ տրվին, իսկ ուրիշներ կայնեին թե ավելի լայն ազդեցություն պիտի գործեր ծանոթանալ ուրիշ ազգերու գեղեցկությանց և մշակույթին: Այն ատեն հազիբեց այս վերջին տեսակետը:

¹² «Արածանի», Փարիզ, 1940, էջ 66:

¹³ Բժիշկ Զ. Մանուկյանի 1962 հուլիս 14-ին ինձ ուղղած նամակին:

Կոմիտաս մեծ հուշակ հանած էր անատոլյան երգերով և հին Գրիգորյան տաղերու երաժշտությամբ զոր հավաքած էր տարիներու համբերատար աշխատանքով Կ. Պոլսո և Անատոլի մեջ: Ան երգչախումբ մը մարզած էր հայ երիտասարդներն և մեծ առաջնորդ մը կ'համարվեր հայոց մեջ:

Երբ ան երեցավ իր քահանայական սև և երկար վերարկուով, իր մուկ դեմքը նույնքան միամիտ որքան ունէ պարզ անատոլոցիի դեմքը, և աչքերը լեցուն այն գորովանքով և կարոտով զոր իր ձայնը կարտահայտեր իր վճիռ կորովի խաղերով, զգացի թե ան մարմնացումն է Անատոլի ֆուլբորին և երաժշտության:

Եղանակները անոնք էին զոր հաճախ կերպերին մեր քեմախցի և էրզրումցի սպասավորները: Ան պարզապես հայերենի վերածած էր բառերը, բայց ես որևէ կարևորություն չտվի լեզվին. ես միայն զգացի ներքին նշանակությունը այդ քնքույր և թաղծագին մեղեդիին Անատոլի մենավոր տափաստաններեն:

Խալիդե էդիր հանրմ պատմելն հետո Կոմիտասի հետ իր առաջին հանդիպումը Թյուրք-Օճաղլի մեջ, կգրեմ.

«Այդ օրեն սկսած ծանոթությունը շարունակվեցավ: Կոմիտաս հաճախ իմ տունն կուգար երգելու: Ան կշարունակեր գալ նույնիսկ հայերու և թուրքերու փոխադարձ շարժեն վերջը: Մենք երկուքս լոին կտառապեինք այս վիճակին մեջ, բայց մեզմե ոչ մեկը հիշեց այդ պարագան: Մեհմեդ էմին և Յահյա Քեմալ պեյերը, երկուքն ալ մեծ բանաստեղծներ որոնք միշտ մարդասիրական տեսակետով կրմբունեին ազգայնականությունը, կհետաքրքրվեին իր անձնավորությամբ և կուգային լսելու զինքը: Յուսուֆ Աքչուբա ևս կուգար, մղված իր երաժշտասիրութենեն, բայց կհայտարարեր թե Կոմիտաս մեծ վնաս պատճառած է թուրքին, գողնալով անոր մշակույթը երաժշտության և երգերու ձևով»: Խալիդե էդիր հանրմ հետևյալ կերպով կընեերկայացնե Կոմիտասը իր ամերիկացի ընթերցողներուն.

«Կոմիտաս քեոթահյացի էր և շատ աղքատ ծնողքն սերած: Անոնք հայերեն չէին գիտեր և Կոմիտաս զայն սորվեցավ շատ վերջը. իր ծնողները հավանաբար թրքական ծագում ունեին, այն թուրքերեն որոնք Գրիգորյան եկեղեցիին հարած էին: Բյուզանդական վեհապետները թուրք ցեղեր հրավիրած էին, պատվար մը կազմելու համար սարակինոսյան արշավանքներուն դեմ, ու թեև ասոնք մեծ մասով տեղավորված էին հարավային սահմաններուն վրա, բայց ոմանք կրնան այլու տեղափոխված ըլլալ:

Կոմիտասի ձայնը ուշադրությունը գրա-

ված էր Քեոթահյացի հայկական եկեղեցիով վարիչներուն և ան շատ կանուխն ղրկվեցավ Հոռոմ, երաժշտական կրթություն ստանալու, ինչպես և քահանա ձեռնադրվելու համար: Հայ ազգայնական մըն էր ան, իր ծագումը թրքական ըլլա թե հայկական, բայց խառնվածքով ու սրտով իսկ և իսկ անատոլոցի թուրք մըն էր, թերևս անգիտակից: Իր երաժշտական երակը ժառանգական էր: Կըհիշեմ իր իսկ բառերը որոնք թելը գտնել տվին ինծի: Ան կըսեր.—Մնողքես ժառանգեցի զույգ մը կարմիր կոշիկ և երգ մը: Կոշիկները հորմես էին, բայց երգը մորմես էր. ան հորինեց երաժշտությունը և շինեց բառերը: Եղածը պարզ երգ մըն էր երկու ճերմակ աղավիններու մասին, զուտ անատոլյան գավառաբարբառով մինչև այսօր Անատոլի կիներն են որ երգ կհորինեն և ժողովրդային բանահյուսություն կշինեն: Երգը կերթա բերն բերան և լավագույնը բնականաբար կապրի:

Իբրև մարդ և իբրև արվեստագետ Կոմիտաս հազվագյուտ էր: Իր ճգնավորական կենցաղը, վճիռ և գեղեցիկ պարզությունը որով կուսուցաներ հայերուն, շատ լավ կըրնային օրինակվիլ ուրիշ ազգայնականներն: Անատոլուն թե երգով և թե՛ զգացումով արտահայտելու իր եղանակը արժանի էր ունկընդունության:

«Կոմիտաս օր մը Ավն Մարիա երգեց հայերեն որ կպատկաներ Զ դարուն,— կտոր մը հազվագյուտ գեղեցկությամբ. եղանակին գերագույն հափշտակությունը և կրոնական հուզումը այնքան թովեցին զիս որ հարցուցի թե երաժշտության վերածած է որևէ սաղմոս:

— Այո՛, ըսավ, 101-րդ սաղմոսը:

— Կրնայի՞ք երգել. արդյոք շատ հոգնած եք, հարցուցի:

Վարդապետը փութած էր ցած աթոռին վրա, դաշնակին մոտ, և դեմքը ճերմակ էր և լեցուն տառապանքի տարօրինակ գիծերով:

Սկսավ երգել առանց շարժելու աթոռեն: Երբ սկսավ երգել, զգացի թե եղանակը ոչինչ ունեւ (քիչ առաջ երգած) Ավն Մայիայի նվիրական ու խոնարհ գեղեցկութենեն: Ան սկսավ իբրև շշուռ անեծք մը, ըմբոստ ու զայրալի. մինչ կշարունակեր, համարաբար ոտքի ելավ,—երևելով այնպես ինչպես Մեֆիստոն Ցառաւախ մեջ, և հասնելով իր կատարյալ բարձրության, երբ կարտասաներ վերջին բառերը: Հետո թեքը բարձրացնելով, դեմքը իբրև ճերմակ բոց մը և աչքերը իբրև սև շանթեր, եղանակը վերջացավ ինչպես թնդուն մը արձագանգող որոտումի: Վախցա և տարօրինակ զգացում մը ունեցա: Բնազդաբար քովի գրակախս քաշեցի Աստ-

վածաշունչը և գտա 101 սաղմոսին վերջին տունը.

Ընդ առաւօտս սպանանէի զամենայն մեղատրս երկրի. զի սատակեցից ի քաղաքի Տեառն զամենեսեան՝ ոյք գործեն զանօրէնութիւնս:

Իր հոգիին ատելության և վրեժխնդրության ազադակն էր իմ ժողովուրդիս համար: Խելագարության և տառապանքի այնպիսի նայվածք մը ունեն որ փորձեցի բացարձակապես հանգարտ ըլլալ, բայց ան սրտնեղած կերևար. գիտեր որ մեկմեկու հոգիներուն մեջ նայած էինք, Մենք իրար կտեսնեինք, հայկական և թրքական արյունով, և հայկական և թրքական տառապանքով, իբրև հարաճուն հեղեղ մը մեր միջև:

«1915-ին Օճախը վեհանձնաբար իր ազդեցութիւնն ի գործ դրավ որպեսզի (Կոմիտաս) ազատ մնա աքսորէ. բայց 1916-ին ծանր խանգարում մը ունեցավ մտքին մեջ որ խախտեցավ այդ քստմանի ժամանակներու ճնշումին տակ: Դոկտ. Ադնան (Խալիդէ Էտիբէ հանրմի ամուսինը) խնդրեց Թալեաթ փաշա-

յին որ արտոնէ Փարիզ երթալ դարմանվելու և այս արտոնութիւնը տրվեցավ»:

Խալիդէ Էտիբէ չէր կրնար ավելի արտառոց կերպով ավարտել իր ֆանթեզիներուն շարանը: Կոմիտաս Փարիզ փոխադրվեցավ 1919-ի սկիզբը միայն, իսկ Թալեաթ այդ թվականին վաղուց խուլս տված էր երկրեն...

* *

Կոմիտասի Գեթսեմանին պատմած ատեն չէինք կրնար տեղ չտալ իր կյանքի այս դժբաղդին ալ՝ որ նվազ եղբրական չէր: Անոնք որ զինք կանչեր էին այդ հանդիսության՝ որպեսզի անոր բերնեն լսեն թուրքին երգերը, ճիշտ անոնցմէ էին որ երեք շաբաթ շանցած Գողգոթա պիտի հանեն հայ մտավորականության հեք կարավանը ու Կոմիտասը ևս պիտի խառնեն անոր, որպեսզի, տարիներ հետո, Խալիդէ Էտիբէ հանրմաներու բերնով անոր հիշատակն ալ պղծեն սուտերու և խեղաթյուրումներու մեջ:

(Շարունակելի)